

З.Т.Жұмағали

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Тарихи-құжаттық жанр жөнінде

Мақалада В.Песковтің «Таңғы шық», С.Семеновтің «Брест қамалы» шығармалары негізінде тарихи және көркем шындық мәселесі қарастырылды. Автор олардың кеңес әдебиетіндегі мән-маңызын және посткеңестік әдебиеттің аталған өкілдері қолданған тәсілдер көрінісін айқындап көрсетті.

Кілтті сөздер: әдеби көркем туынды, тарихи-деректік шығарма, кино өнері саласы, тарихи-документтік жанр, деректі туынды, документті повесть, қаламгердің фантазиясы, автор идеясы, тарихи тұлға.

Соңғы кездері әдеби көркем туындылармен қатар нақты деректер негізінде жазылған тарихи-документтік шығармалар да көптеп бой көрсетуде. Мұны сонымен бірге кино өнері саласында да анық байқаймыз.

Тарихи-документтік жанрдың тез қарқынмен дамуына себеп не? Жұртшылықты өзіне сиқырлай тартатыны қалай оның?

Аталмыш жанрдың сыр-сипатын сөз ететін үлкенді-кішілі талай зерттеулер бар екені мәлім. КСРО Жазушылар одағының 1973 жылы наурыз айында өткен пленумында оның қазіргі жайы, болашағы және міндеттері жөнінде кеңінен пікір алынды. «Вопросы литературы» (1966, № 9; 1970, № 1; 1971, № 6 т.б.) журналының беттерінде осы жанр бойынша көбірек көзге түсіп жүрген бір топ қаламгердің сауалнама сұрақтарына қайтарған жауаптарында біраз мәселенің сыры айқындалғандай.

Документтік жанрдың өз алдына отау тіккеніне аз уақыт өткен жоқ. Әйтседе оның жеделдей дамып, өмірге қоян-қолтық араласуы соңғы жиырма бес-отыз жылдың іші. Бірнеше елдің әдебиетінен байқалатын бұл құбылысты сыншы-зерттеушілер дәуір ерекшелігі, ғылым, техника және өмір салаларындағы қарқынды дамудың әсері деп түсіндіреді («Вопросы литературы» журналының 1966 жылғы 9-сынының, 57–62 беттерін қараңыз). Оның үстіне соңғы кездері азамат соғысының Ұлы Отан соғысының бұрын көпшілікке белгісіз боп келген талай оқиғалары, чекистер өмірі қағаз бетіне түсірілді немесе экранға шықты. Архив бумалары ақтармаланды. Бейтаныс материалдардың бәрі бірдей көркем туындының сюжетіне айналған жоқ. Кейбір суреткерлер олардың бірқатарын оқырман алдына «сол қалпында» тартуды жөн көрді. Жұртшылықтың ықыласты екені айқын сезілген соң нақты деректерге негізделген шығармалардың дүниеге келуі де жиілей түсті...

Қашан да реалды шындықтың жөні бөлек. Ұнасын, ұнамасын жұрттың назарын өзіне тез аударып алатын қасиет бар онда. Документтік туындылардың танытқыштық ролі үлкен, олардың зор ілтипатпен оқылатыны да сондықтан. С.Смирновтың «Брест қамалы», В.Песковтың «Таңғы шық», Ю.Смуулдың «Мұз кітап» атты шығармаларына Лениндік сыйлық берілуі — соның айғағы. Немесе В.Овечкиннің, В.Солоухиннің, В.Тендряковтың, Ә.Әлімжановтың осы тәріздес туындыларының қолдан қолға жиі ауысуы — жоғарыда айтылғанның басты дәлелі [1].

Тарихи-документті еңбектерде оқиғалар, жер-судың, персонаждардың аты-жөні, кескін-кестесі, мерзім-мезгіл көбіне өзгертілмей сол ақиқат қалпында беріледі. Сөйтіп, типтендіру проблемасы тұрғысынан сөз болып отырған жанрдың көркем әдебиетке қарағанда мүмкіндігі шағын, шектеулі. Дегенмен мұнда да оқиғалар екшелінеді, сұрыпталады. Нақты шындыққа нұқсан келмейтіндей азын-аулақ ауытқулар, автор қиялынан туған кішігірім детальдар, бірен-саран образдар енгізілуі ықтимал. Кейіпкерлердің түлеп ер жету эволюциясын, қимыл-әрекеттерін суреттеген тұста да қаламгер еркіндігіне қатал тыйым салынбаса керек. Онсыз шығарма жалаң, құрғақ фактілердің жиынтығына айналып, эстетикалық нәр бере алмас еді.

Бір кездері М.Қуанышбаевтың «Кек қылышы» атты документті повесін оқыдық. Шығарманың оқиғалары ірі, кейіпкерлері де осал емес екен. Қақтығыс-тартыс жеткілікті. Қарынбай, Яша бастаған еңбекші тап өкілдері уақытша үкіметтің тәртібіне, Сырымбай сияқты талайдан бері жұртты зар қақсатып келе жатқан жуандарға қарсы тегеурінді күреске шығады. Қарынбай, Яшалар — жаңа заманның белді азаматтары, алдына қойған мақсатына сенімі зор, саналы адамдар. Бірақ автор барлық уақытта оқиғалардың ара жігін шебер жымдастыра алмаған. Сондай-ақ кейбір қаһармандардың қысқа қақтығыстан кейін мүлде жаңа сапаға оп-оңай ауыса салатыны бар. Айталық, Қарынбай мен Сырымбайдың өз ғана қайымдасуынан соң қожасының жұмсауымен талай бұзықтық

жасаған кәззәп ұры — Келдектің күрт сынып, өзгере қалуы асығыстау ма дейміз. Немесе әкесі — Келдектің қазасын зор қайғы тұтып, кектене, түнере келген адуынды жігіт — Ұланның бір-екі сөзден кейін сабасына түсіп, тіпті іле-шала Сырымбайлар тобына дүрсе қоя беруі де жаңағы тәріздес. Образ логикасына зер салсақ, Келдек те, Ұлан да бұрынғы бағытынан жыртыла айрылатын кісілер сияқты. Міне, осы маңайда қаламгердің фантазиясы, еркіндігі кемшіндеу жатқаны талассыз. Қимыл сыры тереңінен ашылмай, бір алуан кейіпкерлер автор идеясының рупорына айналып кеткен.

Тарихи-документтік туындыларға тән екінші бір ерекшелік — оның бүкіл өн бойынан оқиға бірінші жақтан баяндалатын шығармалар сияқты [2] лиризмнің лебі есіп тұратындығы. Қаламгер өзінің позициясын, көңіл-күйін жасыра алмайды, үнемі оқырмандармен жақын сырласып отырады. Молынан енгізілген публицистикалық жолдар жақсылық, жамандық атаулының әр қилы әуен-ырғағын айқындай түседі. Қаламгер ой тізгінін оқырмандарға бейтарап ұстата салмай, көбіне дирижер пультадан табылады. Жүрек қылын тербететін сан сала үннің мүлтіксіз киюласуын басқарып бақылайтын алдымен соның өзі. Документті шығармадағы басты кейіпкердің бірі — әңгімеші, яғни автор. Ал оқырмандар, негізінен, тыңдаушының міндетін атқарғандай. Бірақ бұл тыңдауыш белсенділігін біржола жоғалтып, енжарлық позиция ұстайды деген сөз емес. Тарихи тұлғаның образға айналу трансформациясы, нақтылы оқиғалардың қиындасу дәрежесі, тіл көркемдігі хақында әркімнің өзіндік тілек-талабы, ой-қорытындысы болатыны кәміл. Автор мен оқырманның кейде келісіп, кейде келіспей қалатыны да соған байланысты.

Белгілі сыншы М.Қаратаевтың «Даладағы дабыл» романына қысқаша тоқтала кетейік. Бұл жарты ғасырдан астам уақыттың қыруар оқиғаларын нақты сипаттайтын публицистикалық шығарма. Октябрь революциясынан бұрынғы қатыгез қатал өмірмен жаңа өмірді бір-біріне қарама-қарсы қойып шендестіру арқылы автор жаңа қоғамның жасампаздық күш-қуатын зор шабытпен суреттеген. Кітаптан сонау беймаза заманда ағылшын концессионерлерінің жүгенсіздігінен әбден жаншылып, азап шеккен Байқоңыр, Қарсақпай тұрғындарының бостандық жолында жүргізген күрестерінің барлық шындығын айқын елестетеміз. Жаңа қоғам, адамдар арасындағы жаңа қарым-қатынас, еңбекке деген жаңаша көзқарас аз ғана уақыттың ішінде құлазыған даланы гүл-бақшаға айналдырып жіберген. Осы өзгеріс, дамудың үнемі басы-қасында болған И.В.Деевтің жан сезімі, жүрек тебіренісі шынайы да толық бейнелеу тапқан.

Романда 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы, революциялар, азамат соғысы дәуірі, әлді индустрияландыру кезеңінің келбеті табиғи қалпында берілген. А.Иманов, Ә.Жанкелдин, С.Шәріпов, Қ.Сатпаевтарға арналған беттер де патриоттық сезімге толы.

Шығармадағы басты кейіпкердің бірі — автордың өзі. Көпті көрген және көп білетін үлкен ғалым туған халқының жарты ғасырдан астам өмірінің көлеңке бетін қынжыла қайғыра, күнгей жағын шаттыққа толы көңіл-күймен суреттейді. Қаламгер халықтар арасындағы достықты шабыттана жырлап, ел, елдік, болашақ жөнінде терең философиялық пікірлер түйеді.

Қазақ әдебиетінде тарихи нақты деректерге негізделіп жазылған көлемді шығармалардың бірқатары халқымыздың ұлы өзгеріс және азамат соғысы кезіндегі өмірін суреттеуге арналған. Олар: Р.Малабаевтың «Атамандар жорығында» (1934), С.Жантуаровтың «Заря над степью» (1958), Ж.Арыстановтың «Сұңқар да жерді мекендейді» (1966), «Таң жұлдызы» (1968), М.Әбдіхалықовтың «Ленин тапсырмасы» (1967), К.Әміровтың «Өшпес жұлдыздар жарығы» (1970), А.Жұмаділдиннің «Сең бұзылғанда» (1972), Р.Тоқтаровтың «Дегелең соғысы» (1970), К.Исабаевтың «Соңғы ерлік» (1971) повестері... Ғ.Зариповтың «Совет үкімет үшін күресте» (1958) атты көлемі тарихи очеркі де осылармен үндес. Тұтастай алғанда, бұлар — қауіп пен қатерге толы дауылды кезеннің реалистік келбетін танытатын шежіре іспетті дүниелер.

Авторлар еңбекшілердің ой-арманын, сәулетті күнге ұмтылысын біршама тартымды сипаттаған. Алайда алдын ала ескерте кететін бір жай, жаңағы есімдері аталған қаламгерлердің кейбіреуі профессионал жазушы емес. Демек оларға қойылар талап та өзгеше. Сондықтан ол повестерде «анау жоқ, мынау жетіспей жатыр» дей бермей, көбіне не бар екеніне көңіл аудардық.

Азаттыққа барар жолдың әрі ұзақ, әрі азапты болғаны мәлім. Әр қилы асулар мен құздарды, құлазыған шөлдерді көктей етуге тура келді. Соның бірқатарының кескінін осы повестерден көргендейміз. «Черкасс қорғаны», Маңғыстау-Шалқар жорығы, Осипов пен Әнуар патшаға қарсы соғыс. Дегелең тауы және Қапал-Лепсі маңындағы қатал шайқастар, 1920 жылы маусым айында Алматыда болған бүліктің әуре-сарсаңы, Дутовтың көзін жою операциясы — соның ең бастылары ғана. Сондай-ақ оларда тар жол, тайғақ кешумен ілгері тартқан қалың шерудің үнемі алдыңғы сапында жүріп, ерліктің, төзімділіктің ғажайып үлгісін көрсеткен абзал азаматтардың жарқын тұлғасы жасалған. Т.Бокин, О.Жандосов, А.Розыбакиев («Сұңқар да жерді мекендейді»),

Ә.Жанкелдин («Ленин тапсырмасы»), Ғ.Мұратбаев, К.Тишебаев («Таң жұлдызы»), С.Жақыпов («Соңғы ерлік»), Саке («Заря над степью»), С.Царев, Исхан («Дегелең соғысы»), Б.Жәнекешев («Совет өкіметі үшін күресте») — сондай жандар. Бұлар Оқпанбай, Мақан, Жайдарбек, Қарынбай, Масағұл, Әймен, Жанзақов, Чегодаев сияқты байлармен, қанаушылардың әртекті итаршыларымен теңдік, еркіндік өмір үшін аянбай күреседі. Сөйтіп, қаламгерлер бір мақсат жолында бірлесе әрекет еткен әр түрлі ұлт өкілдерінің образын жасау арқылы Ұлы Октябрь революциясының интернационалдық сипатын нанымды да тартымды көрсете білген.

Жоғарыда аталған повестердің бастапқы жолдарында Ұлы Октябрь революциясының алдындағы қазақ елінің тұрмыс-тіршілігі, 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысының басталуы және оның барысы мен нәтижесі жөнінде бірсыпыра мәлімет берілген (бұл азамат соғысы дәуірін суреттейтін қазақ роман-повестерінің бәрінде дерлік кездесетін ортақ жайт). Бостандық, теңдік үшін жүргізілген зор шайқастың алдында ғана болып өткен бұл қанды майдан, қарулы күрестің жауапкершілігі мол, күрделі процесс екенін және түрлі саяси ағымдардың мән-жайын, ел басқарған, оқыған адамдардың көңіл-күйін, тілек-мақсатын айқындап тастаған-ды. Ал азаттық күресі мен азамат соғысының сұрапыл оқиғалары кімнің кіммен мүдделес екенін біржола ашып берді.

Қарастырылып отырған шығармаларда кең байтақ республикамыздың әр түрлі аймағы қамтылған. «Сең бұзылғанда» мен «Дегелең соғысында» атамекен Сарыарқа тұрғындарының жаңа өмір үшін күрес жолында төккен қан мен тері баяндалады. Повестер шиыршық атқан шытырман қақтығыстарға толы. «Сең бұзылғандағы» басты кейіпкердің бірі — Тақыр Омар шешендігімен, қара қылды қақ жарған әділдігімен танылған кісі. Патша үкіметінің «июнь жарлығы» шығуымен байланысты ел басына қатер төнгенде қадірменді қарт көппен бірге атқа қонады. Тақыр Омардың қимыл-әрекетінде стихиялық сипат жоқ емес. Ол заңды да. Алайда ақ жүрек, ақылды адам Бәкен Серікбаев сынды белгілі азаматтың ықпалымен көп ілгерілейді. Шешуші айқас кезінде еңкейген жасына, шағындалған күш-қуатына қарамастан, көпшіліктің алдыңғы легінен табылады.

Азаттық таңын қорғау оңайға түскен жоқ. Еңбекшілердің ғаламат күш-жігер жұмсауына тура келді, талай боздақ көктей солды. Сол аласапыран, астан-кестен оқиғалар Тақыр Омардың да өзегін өртеп, әбден діңкелетіп тастайды. Сүйікті ұлдары Ақылбек пен Жұртшыбайдың оққа ұшып, Ақмағанбетінің Колчак түрмесінде азап шегуі ол үшін аз қасірет емес. Аяулы қарт жеңіс күніне жете алмай көз жұмады.

«Дегелең соғысындағы» Ихсан тағдыры да осыған ұқсас. Ол да бостандық жолында болған көп құрбанның бірі. Повесте Қарқаралы қаласына тұтқиылдан тиісіп, 96 белсенді күрескердің өмірін жойған Анненков қарақшыларының тағылық әрекеттері нақтылы тарихи шындық негізінде суреттелген. Үміті кесіліп, енді амалсыздан Қытайға жол арнаған бандылармен халық жасағы Дегелең тауының етегінде қырғын соғыс жүргізеді. Осы қатты шайқаста жаңа заманның белсенді күрескерлерінің бірі, атакты балуан — Ихсан ауыр жараланады. Дегелең соғысы оны жанындай жақсы көрген Жәмиласынан айырады. Ихсанның тағдыры кейбір ретте «Оянған өлкедегі» Жабай тағдырын еске түсіргендей. Алайда оның екеуі де өзіндік ерекшелігі бар басқа-басқа тұлғалар.

Жазушы М.Әбдіхалықовтың шығармасында В.И.Лениннің, Я.М.Свердловтың талай қабылдауында болған үлкен қоғамдық қайраткер Ә.Жанкелдин өмірінің бір үзгісі — оның азамат соғысының ауыр күндерінде атқарған аса маңызды бір қызметі бейнеленген. Қызыл Армияның бір бөлігінің Ақтөбе маңында атаман Дутовтың қарақшыларымен қатал, қатты шайқастар жүргізіп жатқан кезі... Күш-қуаты сарқылуға айналған халық жасағына В.И.Лениннің арнайы тапсыруымен Ә.Жанкелдин бастаған құрамында әр түрлі ұлттық өкілдері бар шағын топ қару-жарақ алып, көмекке аттанады. Бірақ төте жол жаулардың қолында. Сондықтан интернационалдық отряд Маңғыстау-Шалқар сапарын таңдауға мәжбүр болған. Бұл — шілденің ми қайнатқан ыстығында екі мың шақырымға жуық сусыз шөл даламен жол жүру деген сөз. Оның үстіне көлік мәселесін ретке келтіру де қыруар қызмет.

Ә.Жанкелдин басқарған жауынгерлер табиғи қиындықтарды және оңды-солды жол тосқан қаскөйлердің қарсылықтарын жеңе отырып, жарты мыңнан астам түйеге артқан соғыс құралдарын тиісті жерге аман-есен жеткізеді. Сөйтіп, тапсырма толық орындалады.

Шығармада осы тарихи жорықтың шындығы тым тәуір сипатталған. Әсіресе Ә.Жанкелдин тұлғасын жасауда автор біраз табысқа жеткен деп білеміз. Ол кемел ақыл-ойдың иесі ретінде көрінеді. Жолдастарына деген қамқорлығы, сабырлы да байыпты мінез-құлқы жан сүйсінерліктей. Қызмет бабын пайдаланып дауыс көтеру, қалайда бұйыра сөйлеу оның табиғатына жат. Сапарға шықпас бұрын Шалқарға дейінгі жолдың аса ауыр екенін ескерте келіп, ол жауынгерлерге былай дейді:

– Менімше, кейін қайтамын дегендер революциялық міндетінен қашқан болып есептелмейді. Өйткені Россия ішінде де күресер жау көп. Өз күшін есептемей, пайдасыз босқа өлген дұрыс емес. Ол міндетті революционерше түсіну болып есептелмейді, албырттық тіпті ақмақтық есебінде қаралады. Өйткені құлатылған күллі Ресей империясын социалистік ел етіп шығару үшін әлі көп күш керек. Бұл жолда талай шайқас бар. Бұл күресте әрбір солдат қымбат. Владимир Ильич маған осылай тапсырды. Осы келтірілген үзіндіден барлық күш-жігерін көпшіліктің мүддесіне арнаған саналы азаматтың сүйкімді тұлғасын елестеткендейміз.

Повесте интернационалдық отрядтың ұзыннан-ұзақ шөл даланы көктей өткен ерлік сапары бірсыдырғы тартымды сипатталғанын айта отырып, Әліби бейнесін одан да гөрі кемелдендіре түсетіндей мүмкіндіктердің толық пайдаланылмағанын ескертуіміз керек. Мәселен, Ә.Жанкелдин Манғыстау-Шалқар жорығына дейін Еуропа, Азия, Африканың талай жерін, талай елді аралаған, жастығына қарамастан жақсы-жаманды көп көрген, сезінген-түйгені мол кісі болатын. Егер автор оның аталмыш тапсырманы орындау үстінде әр түрлі жағдайға байланысты туған ассоциация ретінде басынан өткен немесе куәлік еткен жайттардың бір-екеуін лирикалық шегініс арқылы есіне түсіре кеткенде, кітаптың сюжеті шираңқырап, кейіпкердің шоқтығы биіктенкірейтін еді.

«Сең бұзылғанда», «Дегелең соғысы» тартымды жазылған. Тек алдыңғысының композициясында кемшілік бар сияқты. Оқиғаларды қатарластырып беру ниетімен автор сюжет желісін орынды-орынсыз бөлшектеп алғанға ұқсайды.

Жоғарыда аталған «Сұңқар да жерді мекендейді», «Таң жұлдызы», «Өшпес жұлдыздар жарығы», «Соңғы ерлікте» Орта Азия, Жетісу еңбекшілерінің жаңа қоғам үшін ішкі, сыртқы контрреволюциялық күштермен жүргізген жанқиярлық күресі баяндалады. Шығармалар авторының кейбіреуі (Ж.Арыстанов, К.Әміров) сол кездің бірқатар оқиғаларына тікелей қатысқан немесе анық білетін кісілер.

Жұртшылыққа мәлім, бұл аудандарда Октябрь революциясының жеңісін қорғап қалу оңайға түскен жоқ. Түркістан республикасы көп уақыт жаулардың қоршауында қалды. Еліміздің орталық аймақтарынан қашқан әр қилы жат элементтер республика жағдайын одан әрі қиындата түсті. Теріс ойлы кейбіреулер жауапты қызметтерге орналасып алып, бүлдірушілік әрекеттер жүргізеді. Соғыс комиссары авантюрист К.Осиповтың эсерлердің қолдауымен жасаған бүлігі көптеген адамдардың өмірін жойып, көптеген материалдық игілікті қиратты. Оның үстіне «Англия миссиясы» деп аталатын шпиондық топ пен итаршы Әнуар пашаның ылаңы бұғып жүрген бұзақылардың талайын желіктіріп, жұрттың мазасын кетірді.

Түркістан территориясының тұрғындары мүлде дерлік сауатсыз, ұлттық құрамы жағынан әркелкі болатын. Патша заманында бір-бірімен барымталасып келген халықтардың ара қатынасын аз ғана күннің ішінде ретке келтіру мүмкін емес-тін. Оның үстіне Т.Жанзақов, Е.Прасолов тәрізді қаскөйлер жүрген жерлерінде 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалыстың мән-жәйін әдейі теріс насихаттап, орыстар мен қазақтардың өзара түсінісуіне, қатар қоныстанып тең достық жағдайда тіршілік етулеріне кедергі келтіруге тырысқан. Бұл атырапта жаулардың тез арада ауыздықталмауына екінші бір басты себеп — Ташкенттен басқа қалаларда жұмысшылардың сан жағынан тым аздығы еді.

Алайда күнделікті өмір шындығы, күнделікті жағдай көпшілік халықты бірте-бірте сергітіп, қас пен досты қапысыз танитындай дәрежеге көтере берді. Қиын да қатерлі кезең жаңа дәуірдің жаңа сипатты қайраткерлерін шындап тәрбиеледі. Д.Фурманов өзінің «Бүліншілік» атты кітабында анархистердің бас көтеруінің мән-жайын баяндаумен бірге, Жетісу өлкесінің сол тұстағы тұрмыс-тіршілігін, халықтар арасындағы шиеленісті жөндеу мақсатында қандай шаралар жүргізгенін кеңінен толғаған. Ал Ж.Арыстанов пен Қ.Әміровтың әлгінде аталған шығармаларында сол шындық ахуал қосымша материалдармен толықтырыла түскен.

Айта кету керек, «Сұңқар да жерді мекендейдіні» оқып отырып, кей тұста Д.Фурмановтың кітабынан белгілі оқиғаларға, таныс тағдырларға ұшырасып қалатынымыз бар. Бұған себеп — жанр ұқсастығы, кейбір объектінің ортақтығы. Әйтпесе оның екеуі де өз алдына дербес дүниелер. Д.Фурманов, негізінен, Алматының өзінде болған оқиғаларды суреттесе, Ж.Арыстанов сонымен бірге ауыл өміріне көптеген бет арнаған. И.Андреев, Асан, Әбен, Бартеке, Нұрилла тәрізді адамдардың бейнесін жасай отырып, ауылдағы күнделікті өзгеріс-жаңалықтарды елестеткен.

Ж.Арыстанов шығармалары қамту шеңберінің молдығымен, тілінің тартымдылығымен оқшауланады. Автор кейіпкерлердің табиғи ерекшелігін де сақтай білген. Бұл ретте көзге алдымен түсетін: М.В.Фрунзе, В.В.Куйбышев, Д.А.Фурманов, Т.Рысқұлов, Т.Бокингерден тәлім-тәрбие алған Ғ.Мұратбаев, О.Жандосов сынды жалынды жастар. Олар — үлгілі іс-әрекеттерімен, сүйкімді мінез-

құлқымен жұртшылықтың назарына ерте іліккен белгілі қоғамдық қайраткерлер, аз ғана өмір сүргеніне қарамастан, көп жұмыс тындырып үлгерген ардақты азаматтар. Ел мұңына ерте үн қосқан сайын қырандар 1916 жылғы ұлт-азаттық қозғалысы кезінде халқымен бірге болады. Ал революциялар мен азамат соғысы күндерінде әр түрлі жаулар мен алдыңғы шепте жүріп айқасады. Ғ.Мұратбаев авантюрист Осиповтың бүлігін талқандауға, Әнуар пашаның бандыларын жою операцияларына тікелей қатынасса, О.Жандосов екінші бір қаскей топпен — Дутов, Анненков бастаған контрреволюцияшыл күштермен — талай рет бетпе-бет шайқасқан жауынгерлердің бірі. Сондай-ақ 1916 жылы Қытайға қоныс аударуға мәжбүр болған сан мыңдаған қазақ еңбекшілерінің туған жерге оралып, бұрынғы мекеніне орналасуына Ораз басқарған Жетісу облыстық ұлт істері жөніндегі бөлімнің сіңірген еңбегі айта қаларлықтай. 1920 жылы маусым айында жау элементтердің үгітіне еріп бас көтерген бүлікшілерді тез арада қарусыздандыруда Д.Фурмановқа көп көмек көрсеткен адамдардың бірі — осы О.Жандосов. Ал Ғ.Мұратбаевтың Түркістан комсомол ұйымын құрып және оны бірнеше жыл басқарған тұста жүргізген жұмыстары өз алдына арнайы әңгімелеуге тұрарлық.

Олар жас жеткіншектердің оқып білім алуына да ерекше назар аударған. Айталық, Ғ.Мұратбаев неше түрлі аласапыран, соғыстың салдарынан қорғансыз жетім қалған көптеген балаларды интернатқа орналастырады. Ғанидың көмегімен оқып тәрбие алған жастардың ішінен талай ақын-жазушы, ғылым, өнер, қоғамдық қайраткерлер шықты.

«Дала үстіндегі шұғыла» да («Заря над степью») азамат соғысының сан қилы оқиғаларынан бірсыпыра тың мәліметтер беретін елеулі шығарма. Мұнда басым көпшілігі қазақ еңбекшілерінен жасақталған партизан отрядының ақтармен жүргізген ерлік күрестері баяндалады.

Автор повесте әуелі азамат соғысы қызу жүріп жатқан кездің — контрреволюцияның күш-қуаты сарқыла қоймаған қысыл-таяң ауыр шақтың сұсты келбетін сипаттайды да, Дала өлкесінің төтенше комиссары Ә.Жанкелдиннің Сәке есімді жас жігітке Қостанай уезіне барып, атаман Дутовтың тылында партизан отрядың ұйымдастыруды тапсырғанын, осыншама қиын да күрделі міндетті оның абыроймен орындап шыққанын әңгімелейді. Сөйтіп алғаш алты адамнан құрылған кішкене топ аз ғана уақыттың ішінде өсіп, нығайып айбарлы күшке айналады, Орал өзенінен Торғай даласына дейінгі, Орскіден Челябинскіге дейінгі кең байтақ аймақты өз бақылауында ұстайды. «Болат отряды» (тап дұшпандарын жаңылыстыру мақсатымен Сәкен-Болат деген лақап есіммен, партизан тобы «Болат отряды» деп аталады) Дутовтың, Колчактың әскерлеріне тұтқиылдан тиісіп, ауыр-ауыр соққылар береді. Қарсыластарының қару-жарак, азық-түлік керуендерін жиі-жиі олжалап, оларды үнемі әлсіретумен болады. Жау әскерлерінің бір-бірімен байланысын нашарлатып, Қызыл Армияға көп көмек көрсетеді. Сондай-ақ партизандар еңбекшілермен тығыз байланыс ұстап, жаңа дәуір, ұлттар арасындағы қарым-қатынас, күнделікті жағдайлар туралы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізеді. Тарих ғылымының докторы, профессор М.Ким «Дала үстіндегі шұғыланың» ағашқы нұсқасы — «Шелекті жігіттеріне» («Джигиты Чилекти») жазған беташарында Сәке (Сәке — Жантуаров Сұлтаннның өзі) бастаған халық жасағының қандай қызмет атқарғанын сипаттайтын Әліби Тоғжанұлы Жанкелдиннің мына сөздерін келтіріпті: «Маған Болат жолдаспен және оның отрядымен 1919 жылдың жазында кездесудің орайы келді. Бұл — Шығыс майданында Фрунзе жолдас басшылық еткен Қызыл Армияның жеңісті жеңіске ұластырған күндері. Қызыл Армия ол тұста Уралды ақгвардияшылдардан тазартып, жедел қарқынмен ілгерілеп бара жатты.

Алтыншы армияның 35-ші дивизиясындағы бөлімшелермен бірге Торғай облысын бетке алып мен де келе жаттым.

Челябинскіге тақау Еманжел станциясында қазақтың партизандар отрядымен кездестік. Олар біздің алдымызда ғана станцияны өз қолдарына қаратқан екен. Отряд жауынгерлері Қызыл Армия командованиясінің тапсырмасын орындау барысында жау тылына дүркін-дүркін шабуылдар жасап, ақ қазақтар мен колчакшылар гарнизонын жойып отырғанын, сөйтіп, бүкіл Оңтүстік Уралдың территориясын түгел дерлік дұшпаннан тазартып, Троицк-Полетаево темір жолын бөліп тастағанын бізге отряд командирі баяндап берді.

Мен Еманжелде большевик-қазақтардың партизан отрядынан есейген жауынгерлерді, тәжірибелі командирді көрдім. Сол бір жылдары Болат осындай еді».

Одан әрмен повесте азамат соғысы аяқталғаннан кейін партизандардың өздерінің туған жерлеріне (Орынбор облысының Адамов ауданы) оралып, бейбіт еңбекке кіріскені, Ы.Ғаниев, П.Аркуша, Б.Сатыбалдин, К.Жиенбаев сияқты халық жасағы жауынгерлерінің әр түрлі қызметке араласып, еңбекшілердің жаңа тұрмыс құруына басшылық еткені айтылады. Олар көпшілікті Қалмағанбет, Жақан, Байкүшік сынды бай-молдаларға қарсы күреске бастайды. Кез бояушылықпен

жауапты қызметтерге орналасып алып, қалайда жаңа заманның беделін түсіруге тырысқан Птицын, Жүзікбаев сияқты жасырын жаулардың әшкереленіп, Охранюк, Амантай бандыларының тез арада талқандалуына көп күш-жігер жұмсайды.

Қысқасы, С.Жантуаровтың бұл кітабы азамат соғысының көпшілік оқырмандарға бұрын мәлімсіздеу боп келген елеулі бір оқиғаларын алғаш таныстыруымен бағалы.

С.Жантуаровтың повесінде қазіргі Орынбор және Қостанай облыстарының кейбір ауданында болған күрес қамтылса, Р.Малабаев пен Ғ.Зариповтың очерктерінде азамат соғысы кезіндегі Бөкей Ордасының жай-күйі сипатталған.

1917 жылғы 15 желтоқсанда Ордада Кеңес өкіметі орнап, билік еңбекшілердің қолына көшті. Бостандық таңы атты. Орда тұрғындары азамат соғысы күндерінде жаулармен аянбай алысты, жеңіс жалауын қолдан түсірген жоқ. 1918 жылдың жазында Ордада құрылған Қазақтың бірінші үлгілі атты әскер полкы Колчак, Врангель армияларына қарсы шайқастарға қатынасты. Соғыста көрсеткен өрліктері үшін ол 1919 жылдың маусым аяғында РСФСР Орталық Атқару Комитетінің жауынгерлік Қызыл Туымен наградталды [3].

Осы даңқты полктың ақгвардияшыл бандылармен жүргізген күресін баяндайтын бір алуан мақала, естеліктер бар. Бұл жолғы әңгіме Р.Малабаевтың «Атамандар жорығында» (1934) және Ғ.Зариповтың «Совет үкіметі үшін күресте» (1958) атты жеке кітапша боп шыққан очерктері туралы.

Айта кету керек, осыдан біраз бұрын бір аймақты не дәуірді зерттеп жүрген мамандар болмаса, жалпылама жұрт, әсіресе жастар жағы жаңа қоғамның іргетасын қаласқан көрнекті қайраткерлердің кейбіреуін жөнді біле бермейтін. Мысалы, Қазақтың бірінші атты әскер полкі өз қолымен құрысқан, барлық күш-жігерін азаттық ісіне бағыштаған Бисен Жәнекешевтің есімі Республикамыздың батыс облыстарынан өзге жерлерге онша таныс емес-ті. Соңғы жылдары бұл тәрізді аяулы ерлердің өмір өрнегі түбегейлі зерттелуде. Ірілі-ұсақты деректі, көркем дүниелер сол игілікті істің дәстүрге айналып келе жатқанына дәлел. Жоғарыда аталған очерктерді осы саладағы алғашқы талпыныстың бірі дер едік.

Жаңа дәуірдің гуманистік идеяларын көпшілік арасына тереңірек тарату жолында жүргізіліп жатқан жұмыстар, қалайда оны жүзеге асыртпауға тырысқан жаулардың сан қилы қарсылығы айтылады оларда. Өзара табысып, қас-көйлікті қабындатумен айналысқан әртекті бұзақылардың ылаңы барған сайын өрістеп, жаңғырығы кешікпей орталықтан шеткерілеу орналасқан Бөкей Ордасына да біліне бастаған. Жер-көкті сапырған нәсерлі дауылдың осындай қарбалас күндерінде өзінің патриоттық өлең-жырларымен, ұйымдастырушылық қабілетімен көбірек көзге түскен көрнекті қайраткерлердің бірі Бисен Жанекешев еді.

Ғ.Зариповтың кітабында оның кескін-келбеті мынандай жолдармен берілген: «Кілемнің төр жағын ала отырған дембелше бойлы, кең иықты, дөңгелек жүзді, аққұба өңді, өткір көзді, қыр мұрынды көркемше жігіт Жәнекешев Бисен болатын. Ол басына қызыл мақпал төбелі, дөңгелек қаракөл бөрік, үстіне күрән шұғадан тігілген френч, аяғына өкшесінде сылдырмағы бар жылтырауық етік киіпті. Сол жақ омырауына шебер зергердің қолынан құйылған бағдарлы күміс «ай-жұлдыз» тағыпты. Оған жалғас тағылған шынжырлы сағат бауға кішкене ғана құбылалық іліпті. Екі иықтан кезектестіре ілінген тапанша мен қылыштың, дүрбі мен планшеттің былғары баулары әсем киінген келбетті жас жігіттің кең кеудесіне ерекше сән беріп тұрғандай». Бұл автордың қиялынан туған жай жоба-кескіндеме емес, ақынмен бір ауылда бірге өскен ағайындас әрі онымен жас жағынан тетелес адамның тікелей сезініп-түйгені, жанды сурет.

Жақсылықпен, жайдарлылықпен маңайына кеңінен танылған Бисеннің ішкі-сыртқы жағдайлар, күнделікті өмір талабы туралы айтқан әңгіме-кеңестерінен кейін кедейлер біртіндеп халық жасағы қатарына жазыла бастайды. Есекей есімді кемтар шал жалғыз ұлын Қызыл Армияның сапына аттандырып жатып, қоштасарда оған былай дейді: «...көз көрмегенмен бәрін де естіп, көңіл шіркін сезіп жатыр... Үрім-бұтағымызбен жалшылықта шіруді құдай маңдайымызға жазып қойып па! Осы өкімет кедейдікі екені рас болса, бізді аштан өлтірмес. Ендеше сен байдың отарында жүргенше, ана құрбыларыңның қатарында бол. Жалғыз жүріп жөн тапқанша, көппен жүріп адас. Бізге бола алған бағытыңнан қайтпа, балам... ел басына қиыншылық күн туғанда ер жігіт оны қорғауға аттанар болар...». Соғыстың аты соғыс. Майданның тауқыметтері өз алдына, жаралану, өлім-жітім де аяқ астынан. Өмірден көрген, түйгені мол кәрі атаның бұл жайдан хабары болса керек. Бірақ ел мүддесінен қасиетті не бар? Оның жолында не қымбаттың бәрін қиюға болады. Күш-қуаты сарқылған қадірменді қарт ендігі үмітін Сағиттай жеткіншектеріне жүктеп, ақ тілеумен қала берген.

Еңбекшілердің бостандықта, еркіндікке ұмтылысы, жаңа заманға деген ыстық ықыласы очерктерде, көбіне сол Сағит сияқты жігіттерден құрылған халық жасағының жаулармен жүргізген

ерлік күрестері арқылы бейнеленген. Б.Жәнекешев бастаған үлгілі атты әскер полкының азамат соғысының қызу күндерінде ел мүддесін қалай қорғағаны туралы аға буын өкілі Хамид Чурин былай деп жазады: «Кілен қазақ жастарынан құрылған бұл бөлімшелер ақгвардияшы генералдар Деникин мен Толстов әскерлерінің шабуылдарын сан рет тойтарып, адмирал Колчак пен генерал Толстовтың генерал Деникинмен қосылып кетуіне бөгет жасады. Қазақтың атты әскер полкы бір шеті Орал өзенінен Астрахань-Саратов темір жолына дейін, екінші шеті Каспий теңізі жағасынан Саратов және Самар губерниясының шекараларына дейінгі Бөкей облысының кең аймағын қорғады» («Лениншіл жас», 1957, № 109).

Қазақтың үлгілі атты әскер полкы мен оны ұйымдастырушылардың бірі Бисен Жәнекешевтің өмір жолын баяндайтын очерктер жөнінде бұл жолғы айтарымыз қысқаша осы. Рас, жоғарыда аталған жасақтың қалай құрылғаны, қандай шайқастарға қатынасқаны туралы және есімі сол полкпен тікелей байланысты Бисен туралы әр кезде жарық көрген естеліктер, мақалалар баршылық. Бірақ оларда көбіне әңгіме полк не Б.Жәнекешев хақында жеке-жеке айтылатын. Ал сөз болып отырған туындыларда, әсіресе Ғ.Зариповтың кітабында Қызыл комиссардың жауынгерлік тұлғасы, негізінен, оның өзі үздіксіз сапында болған атты әскер полкімен тығыз бірлікте берілген. Бұл, сөз жоқ, шығарманың ең бір көзге түсер ұтымды жағы.

Сөзіміздің соңында қарастырылып өткен повестердің оқиғасы қою, тілі біршама тартымды екенін қайталап айтпақпыз. Негізгі кейіпкердің қайсысы да бірі-бірінен тарихи шындыққа сәйкес атқарған қызметімен, кескін-келбет, сезім-дүниесімен дараланған. Бұл ретте, әсіресе Р.Токтаров пен А.Жұмаділдиннің елеулі еңбек еткені байқалады. Ж.Арыстанов шығармаларында оқиға тым көп. Талай образдың күйініш-сүйініші, жүрек тебіренісі сараңдау сипатталған. Осындай олқылық Қ.Исабаевтың «Соңғы ерлік» (1971) повесінде де бар. Мұнда да азамат соғысының қилы-қилы оқиғасы, жаңа қоғам жолында түн қатып жүрген бір топ адамның қапылыста контрреволюцияның тырнағына ілінуі, басты кейіпкер Серікқали Жақыповтың айдалып бара жатқан бетінде жауларды айласын асырып жер соқтырып кетуі бірсыдырғы тартымды баяндалған. С.Жақыпов бастаған жігіттердің Орда қаласында төңкерісшіл жастар ұйымын құруы, бандылармен күресте көрсеткен ерлігі, тапқырлығы, халық ағарту ісіне қосқан қомақты үлесі, әр түрлі жағдайларға байланысты аяғын шалыс басып, көпшіліктен оқшауланып жүрген кейбіреулерді қатарға қосуда жұмсаған күш-жігері де сәтті суреттелген. Одан әрмен кітапта Серікқалидың Қостанай, Қарақалпақ облыстарының және республикамыздың қауіпсіздендіру комитетінде қызмет атқарған көзінде әр түрлі қылмыскерлермен қалай күрескені, оларды қандай әдістермен қарусыздандырғаны айтылады. С.Жақыпов басқарған чекистермен тау-тасты, сай-саланы кезіп, әрлі-берлі өткен керуендерді, жекелеген жүргіншілерді тонап, жұрттың тынышын кетірген басмашылар арасындағы сан алуан шайқастың бедер, бояуы да әсерлі. Енді бірде Серікқали бастаған чекистер шіркеуді паналап диверсиялық әрекетке дайындалып жүрген жаулар тобын әшкерелейді. Бір сөзбен айтқанда, Серікқали Жақыпов — халық мүддесіне шын берілген ардагер ұл, туған халқының мақтанышы. Соғыс өнерін жетік білетін, жағдайға қарай батыл шешім қабылдайтын тәжірибелі жауынгер.

Детективтік сипаты бар бұл повесть жеңіл оқылады. Ең соңғы детальға дейін оқиғаның қалай өрбіп, немен тынарын аңғару қиын. Демек автор сюжет құруда елеулі табысқа жеткен. Алайда бұл мәселенің бір жағы ғана. Қандай шығарма болмасын оқырманның ең алдымен одан іздейтіні — адам. Ұнамды ма, ұнамсыз ба ол өз алдына, түр-тұлғасымен, мінез-құлқымен, өзіне лайық қимыл-әрекетімен ерекшеленетін толымды «таныс бейтаныс». «Соңғы ерлікте», өкінішке қарай, образ портретін жасауға жөнді көңіл бөлінбеген. Айталық, орталық тұлғаның түр-әлпеті екі-үш жерде «ұзын бойлы, арық, қара» деген үш-төрт сөзбен ғана берілген. Психологиялық портрет мүлде назардан тыс қалған. Көпшілік жағдайда алдымен көзге ілігетін кісінің бет-пішіні емес пе? Біз осы арада әдеби туындыдағы портреттің қандай роль атқаратынын айтып жатпаймыз. Егер «Лениншіл жастағы» (28-қараша, 1967), «Жалындағы» (1971, № 2) фотосуреті болмаса С.Жақыповтың бет-бейнесі әзірге белгісіз боп қала бергендей екен. Мұны қалам ұстағанына біраз уақыт өткен аға буын каламгерге үйлеспейтін салақтық демекпіз.

Біз бұл жолы назарға көп іліге қоймаған шығармаларға — азамат соғысы дәуірінен елес беретін документтік туындыларға ғана тоқталдық.

Жалпы аталмыш жанр бұл күндері едәуір деңгейге барып қалғаны белгілі. Т.Жангелдиннің, Қ.Қайсеновтың, Б.Момышұлының, Ә.Шәріповтің жазбалары әр түрлі кеңістікте қарастырылып жүрген сыңайлы. Бұған Д.Қонаевтың, М.Мағауиннің, С.Тәнекеевтің, Б.Тілегеновтің, тағы басқалардың еңбектерін қоссақ, тізімнің ұзара түсері сөзсіз. Олардың бітім-болмысы, табиғи ерекшеліктері жөнінде пікір түйю — келешектің міндеті.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Мағауин М., Әшімбаев С., Әбдіков Т. Жүгі ауыр жүрдек керуен // Жұлдыз. — 1976. — № 4.
- 2 Эльяшевич А. О лирической прозе // Октябрь. — 1960. — № 11. — С. 204–210.
- 3 Қазақ ССР тарихы. — 11-т. — Алматы, 1961. — 104-б.

З.Т.Жумағали

Об историко-документальном жанре

В статье рассматривается значение произведений «Брестская крепость» С.Семенова и «Утренняя роса» В.Пескова в советской литературе. Автором поднимается проблема их исторической и художественной реальности выделены и показаны литературные приемы, использованные данными писателями.

Z.T.Zhumagali

Historical-documentary genre

The article devotes problems of historical and artistic reality on the base works likes «Brest hard» of S.Semenov, «Morning vise» of V.Peskov. The author showed its mains in Soviet literature and compare methods, which have been used by writers of postsoviet literature have been shown.

ӘОЖ 929(574)

Р.С.Каренов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Сәбит Бексейіт — бүгінгі қазақ поэзиясындағы
шоқтығы биік ақындарымыздың бірі****60 жасқа толуына орай**

60 жылдық мерейтойына байланысты қазақстандық ақын, Қазақстан Республикасы жазушылар одағының мүшесі Сәбит Бексейітовтің шығармашылық жолы қорытылды. Талантты ақынның, көсемсөз шеберінің, журналистің сан қырлы әдеби қызметіне баға беріледі.

Кілтті сөздер: жыр топтамалары, әдеби-көркем басылымдар, облыстық баспасөз, ұжымдық жинақтар, жаңашыл ақын, жырлар жинағы, ізденімпаз ақын, таңдамалы туынды, ақындық ізденіс.

Тағдырдың маңдайға жазған жасын жасап, өз хал-қадірінше елі мен ұлты, келер ұрпағы алдындағы парызын кімнің қалай атқарып жатқанына Уақыт дейтін төреші әйтеуір бір бағасын беретіні анық. Осы тұрғыдан алғанда, бүгінде алпысқа келіп отырған Сәбит Бексейіт жырлары салқын сабыр, салиқалы ой, салауатты өмір тірлік үрдісінен үкілі тұлпардай тап басып танылып жатса, онда оның өлеңдегі өзіне тән мінез-құлықтың, бітім-болмыстың жанжүрек жаратылысының жұлдыздай жарқыраған айқын көрінісі деп қабылдауымыз қажет.

Ақын адамдарды — жалпы табиғат перзентін жан-тәнімен сүйеді, өмірді, сол өмірдің қозғаушы күші — қасиетті рухты қастер тұтады. Ол үнемі өзінің табиғатына тән адамдарға жақсылық жасаушы, жарылқаушы кісіге айналып, содан өз жанына рахат, ләззат жинап, бақыт бағбаншысына айналады. Сол себепті Сәбиттің өлеңдері өміршең, өлмес рухтың күйін шерткен, өршіл, өжет қалпынан әсте бір таңған емес. Өйткені оның тұрмыс-болмысынан жаратылған табиғат-тағылымы солай.

Мысалы:

*Ұлылардан үйренгенмін төзімге,
Жеңдірмеймін өзімді әлсіз сезімге.*